

DIMITRIJE TUČOVIĆ O DRUŠTVENIM I POLITIČKIM USLOVIMA U SRBIJI U VREME NASTANKA SOCIJALNE DEMOKRATIJE

Sagledavanje opštih društvenih i političkih uslova za razvitak radničkog pokreta i političko organizovanje radničke klase u Srbiji ukazuje na složenost perioda u kome će doći i do formalnog osnivanja Srpske socijaldemokratske partije. To je period koji obuhvata poslednje decenije XIX i prve decenije XX veka. Prelom XIX u XX vek za Srbiju znači mnogo više od vremenskog preloma vekova. Vremenski prelom XIX u XX vek u Srbiji označava i simbolizuje i društvene i politički prelomne momente: nove društvene odnose, u čijoj osnovi je kapitalistički proizvodni odnos, nove političke snage i političke forme, nova ponašanja i akcije. Sa novim, XX vekom nastupa i »novi istorijski subjekt«, radnička klasa Srbije, koja otvara nove perspektive društvenog i političkog razvitka.

U nastojanju da, polazeći od realnih društvenih uslova, mogućnosti i perspektive razvitka Srbije uklopi u objektivne tendencije društvenog razvitka, Dimitrije Tucović, kao dosledni marksista, svoje teorijske stavove bazira na poznavanju i produbljenom izučavanju i analizi društvenih i političkih prilika u Srbiji, položaja Srbije na Balkanu i kapitalističkoj Evropi.

*

Novi društveni odnosi, politička nastojanja i programi su pod bitnim uticajem ekonomskih i opšte društvenih promena koje su Srbiju zahvatile sa prodiranjem kapitalizma.

»Srbija sa patrijarhalnošću i idilom, zadrugom i mobom — piše Tucović — kapitulirala je pred novim kapitalističkim načinom proizvodnje koji je počeo još pre čitavog veka osvajati svet. Ako su pametni i obrazovani ljudi šesetih i sedamdesetih godina vodili prepirke oko toga mora li Srbija proći kroz kapitalistički period ili će ga moći preskočiti, danas takvim polemikama nema više mesta, jer danas više nema sumnje da je Srbija u punoj meri ušla u kapitalistički svet i da nema ni jedne oblasti života koja ne nosi pečat kapitalizma i njegova uticaja.«¹⁾

»Danas je fizionomija Srbije i u pogledu ekonomskom i u pogledu političkom sasvim drukčija. Stari privredni odnosi propadaju. Novi se stvaraju. Proletarizacija se vrši, a zemljište se grupiše. Po gradovima se sve više gomila najamništvo. Mesto borbe činovničkih grupa oko vlasti, ističe se borba klasa za zaštitu interesa. Klase i klasne suprotnosti uvukle su i »demokratsku« Srbiju u vrtlog borbe interesa. Na jednoj

¹⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 4, 1980, Bgd, str. 360.

strani sve se više ističe red bogatih, koji sve više monopolišu prava i slobode i nacionalne interese identifikuju sa svojim klasnim interesima. Na drugoj strani razvija se radnička klasa, svesna svog materijalnog položaja i političkog poziva.«²⁾

Posle ovakvih konstatacija Tucović je i konkretnije sagledao promene koje prodiranje kapitalizma donosi u zanatskoj proizvodnji, na selu, u državnoj politici. Njegove analize konkretnih društvenih, ekonomskih i političkih odnosa, u ukupnosti njihovog ispoljavanja, nastale su za potrebe teoretskog i praktičnog rada na daljem razvitku i usmeravanju radničkog pokreta. Tada je sve bliži dubokim promenama u sastavu masa koje se razvitkom kapitalizma vrše, a koje su objašnjenje i za promene u držanju i političkom opredeljenju i položaju masa.

I

Krajem XIX i početkom XX veka u Srbiji kapitalizam sve više prodire preko potiskivanja ručne zanatske proizvodnje i uništavanja privredne samostalnosti sitnih majstora.

Sitnu zanatsku radinost, male zanatske radionice, u kojima je radio majstor sa pomoćnicima, kalfama i učenicima, šegrtima, sve više potiskuje fabrička radinost, koja ovladava celokupnom proizvodnjom zahvaljujući razvitku svetske trgovine i usavršavanju tehnike. Patrijarhalni odnosi između radnika u zanatstvu i njihovih poslodavaca, majstora, nisu više održivi, pripadaju starom esnafskom dobu, kada je suprotnost između njih bila prolazna, kao što je bio prolazan i položaj pomoćnika (kalfi). Zanatski pomoćnik, kalfa je budući majstor, u starom esnafskom dobu njegova budućnost je izvesna i dobra. U doba kapitalističke proizvodnje to više nije moguće, položaj radnika više nije prolazan, nego dobija stalan status proletera na čijoj eksploataciji počiva celokupna proizvodnja. On u novim uslovima treba da stekne kapital da bi se osamostalio, a to je nemoguće u konkurentskim odnosima i uslovima. Nekada je zanatski pomoćnik sticanjem ručnog alata i majstorskog pisma mogao da se osamostali, jer je to bilo dovoljno za privrednu samostalnost. Sada on ostaje radnik, a put za osamostaljenje radnika je, da ta klasa za sebe, kad to postane, izbori svojom klasnom borbom bolje uslove rada u današnjim uslovima i izvrši ukidanje svake klasne vladavine, zavođenjem socijalističkih društvenih odnosa, u budućnosti. »Proletarijat predusreće kapitalizam pesmom borbe, zanatlistvo molbom i naricaljkom.«³⁾ Proleter ne tuguje za prošlošću, on je okrenut budućnosti, sitan zanatlija je okrenut prošlosti, starom esnafskom dobu i traži od države da mu to ponovo oživi i povrati. Zato je sitan zanatlija prijemčljiv na politička obećanja buržoaskih stranaka, iako mu one niti hoće niti mogu što doneti. On jednostavno mora podleći kapitalističkoj konkurenciji, osiromašenje zanatlija se ne može sprečiti, njih kapitalizam ili »survava u proletarijat ili potčinjava u svoju eksploatatorsku službu«.

»Zanat nije bio sposoban da izdrži konkurenciju fabrike. On je morao podleći. Nekada potpuno samostalni proizvođači sa svojim sop-

²⁾ Isto, knj. 1, str. 31.

³⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. I, 1949, Bgd, str. 62.

stvenim sredstvima za rad, zanatlije su sada ili sasvim proletarizirani i oterani u fabrike, ili se još samo pavidno održavaju kao nezavisni proizvođači«.4)

Propadanje zanata u Srbiji, kao proces, Dimitrije Tucović prati još od druge polovine XIX veka, kada je taj proces odpočeo prodiranjem strane industrijske robe iz razvijenijih kapitalističkih zemalja Evrope. »Još od ulaska Srbije u jači saobraćaj sa zapadnom Evropom — piše Tucović — naša zanatska radinost se nalazi u neravnoj konkurenciji sa stranom fabričkom robom. I što je taj saobraćaj postajao razvijeniji, utoliko je više lokalna pijaca naše zanatske radinosti padala pod pretežni uticaj uslova proizvodnje industrijskih zemalja«.5) Neposredno za ovom konstatacijom Tucović objašnjava razloge zbog kojih se zanatska proizvodnja morala povući pred savršenijim uslovima industrijske proizvodnje, pre svega mašinskim radom i novim tehničkim uslovima. »Između uslova proizvodnje domaćega zanatlijsva sa ručnim radom i vrlo primitivnim oruđima i stanja pijace koje je određivala strana fabrička proizvodnja sa mašinskim radom i vrlo savršenom tehnikom javlja se nesaglasnost, zbog koje nastaje naglo propadanje zanatlijsva«.6)

Toj proces potiskivanja zanatstva kapitalističkom konkurencijom, koji je započeto prodiranjem strane industrijske robe nastavljen je sa jačanjem domaće industrijske proizvodnje krajem XIX i početkom XX veka. Tucović u ovom procesu naročito ističe zakonitost i neminovnost propadanja nesavršenijih načina proizvodnje u borbi sa savršenijim, zanatske proizvodnje u borbi sa industrijskom proizvodnjom. Taj proces »ne samo da se ne može nikakvim merama obustaviti već je danas ušao u svoju završnu i najakutniju fazu: domaća industrija koja se u poslednje vreme jače podiže nastavlja još uspešnije misiju koju je odpočela strana«.7)

U takvim uslovima zanatstvo gubi svoj raniji privredni značaj i privrednu samostalnost. Kapitalizam je svoje zakone proizvodnje namestio zanatstvu, ti ga zakoni potiskuju i upropašćuju, iz mnogih privrednih oblasti zanatstvo je sasvim potisnuto. Takođe se odigrava i novo strukturiranje zanatlijskih redova. Pojedine krupne zanatlije uz pomoć kapitala, ako su ga imale, napuštaju rad u radionicama i postaju preduzetnici, koji više lično ne rade, već svoje radionice pretvaraju u sitna kapitalistička preduzeća, sa 10 do 30 radnika, u kojima proizvodnja počiva na pojačanoj eksploataciji tuđeg rada i u kojima više nije moguć raniji patrijarhalni odnos između radnika i majstora. Tako je kapitalizam malu zanatsku radionicu, koja se »nalazi u borbi za održanje u privrednoj utakmici«, pretvorio u mesto najteže eksploatacije radnika u zanatstvu, čiji je položaj bio gori nego položaj radnika u velikim preduzećima i fabrikama. Sitni majstori, daleko mnogobrojniji, se samo privremeno i prividno održavaju kao samostalni proizvođači. Oni su dovedeni »stostrukim vezama u zavisnost od kapitala«; oni postaju dužnici kapitalista-poverioca koji im daju novac za održanje i vođenje radnje ili ih eksploatišu oni kapitalisti, obično trgovci, koji primoraju

4) D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 2, 1975, Bgd, str. 86.

5) Isto, knj. 6, str. 67.

6) Isto.

7) Isto.

zanatlije da svoje proizvode prodaju njima u bescenje »Ogromna masa onih sitnih sopstvenika koji rade sami ili naporedo sa kojim radnikom ili šegrtom eksploatisana je od zajmodavca, rentijera, trgovca i države, kao i proletarijat.«⁸⁾ Pritešnjeni novim kapitalističkim odnosima konkurencije i kapitalističkim zakonitostima privrednog života, sitni proizvođači izlaz nalaze u obaranju nadnica radnika ispod minimuma i neprekidnom produžavanju radnog vremena preko granice fizičke izdržljivosti. »Mlada radna snaga koja danas na zanat stupa ne obrazuje se, već eksploatiše i satire do krajnjih granica.«⁹⁾ Naše zanatstvo »potisnuto i poljuljano kapitalističkom konkurencijom... je jurišalo da se održi, u toj borbi primitivnoga alata sa tehničkim kolosima, ručnoga rada sa mašinskim, slabe ručne snage sa parnom, sitnih preduzeća bez ikakva ili sa vrlo malim kapitalom sa gigantskim preduzećima sa ogromnim kapitalom, po cenu života radnika i radničkog podmlatka; za primitivnost rada i slabost u kapitalu ono traži naknade u nadnicama pri kojima se umire od gladi i u radnom vremenu pri kome deca propadaju i kržljave, a najjači organizam odraslih brzo strada.«¹⁰⁾

U uslovima moderne privredne utakmice i konkurenciji stranog i domaćeg kapitala zanatlije se ne mogu odžati, bez obzira na pojačane napore i satiranje sebe, članova porodice radnika i svojih učenika. Njihovi zahtevi su sve više okrenuti državi, da ih ona zakonskim, odnosno veštačkim merama zaštiti od kapitalističke konkurencije. Ovakvi zahtevi su izraz nerazumevanja stvarne suštine njihovog novog i teškog položaja, koja se, prema pravilnom Tucovićevom stavu, nalazi »u kapitalističkom prodiranju, u neotklonjivom ekonomskom razvitku«, a ne u »namnožavanju radnja, u bespravnom radu«, raspadanju esnafa, nepoštovanju majstorskog pisma i sličnim stvarima.¹¹⁾ »Preostatak privatne svojine jeste uza koja ga vezuje za prošlost i onesposobljava za razumevanje novoga stanja stvari i za razvijanje uspešne i sistematske akcije.«¹²⁾ Dalje prodiranje kapitalizma čini zahteve zanatlija za povratkom starih prilika i starih esnafskih organizacija sve iluzornijom.

II

Posebno je značajan napor koji je Tucović u celovitom sagledavanju društvenih prilika svoga doba uložio da razjasni one procese koji su sa prodiranjem kapitalizma zahvatili i selo, stavljajući i ovde naglasak na zakonitost razvitka kapitalističkog načina proizvodnje.

Pitanje društvenih promena na selu kao posledica prodiranja kapitalizma bilo je osnova delovanja Srpske socijdemokratske stranke među seljacima. Govoreći uoči VIII Kongresa Partije o lutanjima u tome delovanju još od 1905. godine. Dimitrije Tucović naglašava veliki »teorijski i praktični interes« koji za socijalizam danas ima agrarno pitanje. Njegovi naponi da Partiju obavesti o agrarnom pitanju i odnosima na selu prvenstveno su morali biti usmereni ka objašnjenju sela koje za

⁸⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. I, str. 173.

⁹⁾ Isto, knj. I, str. 172.

¹⁰⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 6, str. 68—69.

¹¹⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. I, str. 172.

¹²⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 4, str. 364.

protivnike socijalne demokratije predstavlja« jedinu kotvu spasenja za današnji društveni poredak« i onoga sela koje sve više »može da razume i primi iste političke i socijalne težnje koje i varoš«. Prvi računaju na selo »kao na svoj poslednji politički stub«, pogrešno procenjujući obim proletarizacije seoskih masa, ne uočavajući krupne promene koje su se na selu sa prodiranjem kapitalizma dešavale. Socijalna demokratija upravo računa sa promenama koje se na selu vrše prodiranjem robne proizvodnje i novčane privrede i njihovim razaranjem starih odnosa, čime su otvorena vrata za prodiranje socijalne demokratije u redove seoskog stanovništva.

Razliku koja postoji u razvitku privrednih odnosa na selu, u poljoprivredi i u varoši, u industriji socijalna demokratija ne predviđa, ona sa njom računa. Tu razliku Tucović objašnjava, polazeći od najnovijih rezultata proučavanja agrarnih odnosa, većom mogućnošću sitnog seoskog gazdinstva da se prilagodi novim uslovima no što ih ima varoško sitno gazdinstvo. S toga se tempo i forma propadanja sitne sopstvenosti na selu razlikujemo od tempa i forme propadanja sitne sopstvenosti u varoši. »Razlika se — podvlači Tucović — tiče samo brzine, mere i forme; suštine i pravca razvitka ne... Iako ne istom brzinom i na isti način, kapitalizam ipak osvaja poljoprivredu i podvrže je svojim zakonima«. ¹³⁾ Privredno, socijalno i kulturno stanje sela omogućuju političkoj i socijalnoj reakciji i kapitalizmu da »s pravom računaju na konzervativno selo kao na svoj poslednji politički stub«. Ali, protivnici socijalne demokratije su pogrešno računali na ukočenost, nepromenljivost sela. Tendencija privrednog razvitka se ispoljava u sve snažnijem prodiranju kapitalizma na selo i ovladivanju industrije poljoprivredom i ta se razvojna tendencija ničim ne može zaustaviti. U takvim uslovima protivnici socijalne demokratije »ne primećavaju ili nemaju kuraži da priznaju da je društvo jedan organizam u kome velike, revolucionarne promene koje kapitalizam izaziva u industriji, jednoj velikoj privrednoj grani, ne mogu da ostanu bez uticaja na poljoprivrednu oblast. Taj je uticaj silan i dela poglavito u dva pravca: preovlađivanje industrije nad poljoprivrednom i podčinjavanje poljoprivrede kapitalističkim zakonima koji vladaju u industriji«. ¹⁴⁾ Tucović podvlači da se sa promenama koje se na selu vrše pod uticajem kapitalističkog načina proizvodnje javlja i »prvi materijal za socijaldemokratsku obradu: seoski proleter i sitni seljaci«.

Promenu uslova života i rada na selu Tucović prati još od sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, kada počinje jedan proces ekonomskoga razvitka koji će bitno uticati na život i opstanak seoskog stanovništva, njegov sastav i karakterne osobine, razaranje starih patrijarhalnih odnosa. Izolovanost i jednobraznost seoskog stanovništva nestajale su sa uvlačenjem sela u odnose buržoaskog društva, koje je otpočelo sa razvitkom novčane privrede. U početku su te veze grada i sela slabe, zasnivaju se i ne prevazilaze razmenu viškova poljoprivrednog rada za fabričku robu, kojom je selo podmirivalo »još vrlo skućeno kulturne potrebe«. Ali sa daljim privrednim razvojem veze između sela i grada postaju i jače i višestruke. Poljoprivredni rad dolazi u zavisnost od kapitala. Tucović rezimira: »Primena poljoprivredne tehnike, upotreba

¹³⁾ Isto, knj. 3, str. 182—183.

¹⁴⁾ Isto, knj. 3, str. 293.

veštačkoga đubrenja, potreba za kreditom, podela rada i razvitak intenzivne kulture u poljoprivredi, fiskalne i druge veze i obaveze — sve ove promene, pod silnim impulsom kapitalističkoga ovladavanja proizvodnjom, uništile su za navek izolovanost seoskoga stanovništva na kojoj se održavala zgrada patrijarhalnoga života i uvukle selo u maticu ekonomskog razvitka sa svima naglim promenama, nemilosrdnim obaranjem slabijega i neobuzdanim čudima koje ga odlikuju.¹⁵⁾ Taj proces se neminovno nastavlja i vodi »diferenciranju seoskoga stanovništva po klasnom položaju«.

Sa daljim razvitkom kapitalizma pred socijalnom demokratijom se sve više otvaraju vrata sela. Vladavina buržoazije vodi neminovno uništenju sopstvenog oslonca u seoskim masama, a »njen prirodni i zakoniti naslednik na selu, kao i u varoši, je socijalna demokratija.«¹⁶⁾ Objavljajući podršku koju je na parlamentarnim izborima 1912. godine Srpska socijaldemokratska partija dobila u okruzima (20577 glasova seoskih birača), jer je to za mnoge predstavljalo iznenađenje, Tucović naglašava da to nije ni rezultat »neke naročite agitacije, ni stvar neke 'ljubipitljivosti' seljaka«, već rezultat »podudarnosti naših klasnih zahteva sa novim životnim potrebama i interesima radnih seoskih masa« i »pristupačnost socijalističkih ideja tim masama«. Gruba kapitalistička stvarnost doprinela je da proletarizovane seoske mase, pre nego što je socijalna demokratija razvila svoj rad na selu, poču za borbom varoškoga proletarijata i za socijalnom demokratijom. »Prilazak tih seoskih masa našoj Partiji čini se našim protivnicima kao neprirodna zajednica samo zbog toga što oni ne vide da je ta politička zajednica nastala kao prirodna posledica zajednice po sudbini i klasnom položaju i da će ona biti utoliko čvršća, solidnija i šira ukoliko se kapitalizam bude jače razvijao.«¹⁷⁾

Problem rada Partije na selu postavio se u vezi sa učešćem Partije na parlamentarnim izborima. Osiromašeno selo, razočarano i napušteno od građanskih partija, koje su mu se obraćale sa mnogim obećanjima samo povodom izbornih potvrda svoje, buržoaske, vlasti, se sve više približavalo i nudilo socijalnoj demokratiji, vezujući za nju nade u bolju budućnost. Tucović je bio za to da proletarizovane i na najamni rad upućene seoske mase treba prihvatiti i socijalistički vaspitati, uvesti u ekonomske i političke borbe i učiniti ih borcima za ostvarenje bližih i daljih ciljeva socijalne demokratije, ali radi njihovih glasova ne sme se žrtvovati neki proleterski interes ili im obećavati nešto što nije saglasno sa tokom ekonomskog razvitka. »A to znači da se iznad svega mora sačuvati principijelni karakter Partije, pa makar uspesi naše agitacije na selu ne bili tako brzi. I sitni seljak, kao i varoški proleter, mora gledati svoj spas u društvenoj svojini sredstava za proizvodnju. Pobeda toga osnovnoga principa socijalne demokratije mora biti cilj i našega rada na selu kao i našega rada u varoši, on se ne samo ne sme kriti i obilaziti već po partijskoj dužnosti uvek isticati i objasnjavati.«¹⁸⁾

Razvitak kapitalizma u Srbiji razara naturalnu seosku privredu i stare patrijarhalne odnose na selu. Pod uticajem robne proizvodnje

¹⁵⁾ Isto, knj. 6, str. 281.

¹⁶⁾ Isto, knj. 6, str. 283.

¹⁷⁾ Isto, knj. 6, str. 282.

¹⁸⁾ Isto, knj. 3, str. 183.

i novčane prirode nužno će doći i do nove društvene strukture sela, u kojim promenama je sadržan i bitan faktor delovanja socijalne demokratije na selu.

U prvoj fazi prodiranja novčane privrede sitno gazdinstvo na selu je imalo neke izgleda da se održi. »Borba sitnog gazdinstva na selu da se održi nastala je ovlađivanjem novčane privrede i pokazivala je više otporne snage dok su još postojali ostaci prirodne privrede i starih zadružnih imovnih odnosa. Sitno gazdinstvo bilo je naročito poduprto utrinama, seoskim i opštim dobrima, ispuštima za stoku i kućnom industrijom. Sitni seljak je dopunjavao svoje prihode gajenjem većega kontigenta stoke nego što mu je bila veličina imanja i zarađivanjem nešto novaca uzgrednim zanimanjima kao što je kućna industrija«. ¹⁹⁾ Ali kako su robna proizvodnja i novčana privreda dalje prodirale i sve više zahvatale i poljoprivredu, sitno gazdinstvo na selu je izgubilo i ova dva oslonca i neminovno je moralo da gubi bitku za svojim održanjem. Privatna svojina sve više postaje jedino merilo za održanje na selu, a upravo tu je kapitalistički način proizvodnje učinio veliku preraspodelu među njenim dotadašnjim nosiocima na selu. »Utrine su razgrabljene i razdeljene tako da je najveći i najbolji deo pripao najboljim i najuglednijim seoskim gazdama čiji je uticaj nazveći u selu i van sela. A kućna industrija je propala u konkurenciji sa proizvodima industrijskoga rada u varoši«. ²⁰⁾

Osim toga, osiromašenju seljaka i porazu sitnog seoskog gazdinstva u borbi sa posledicama prodiranja robne proizvodnje i novčane privrede, bitno je doprinela i buržoaska državna organizacija, takođe uklapajući se u nove društvene odnose. Državni tereti su sve više preko neposrednih i posrednih poreskih opterećenja padali na siromašne slojeve naroda, prvenstveno na seljake. Za njih Tucović kaže da su »pali pod unakrsnu vatru države i kapitalizma, smlavljeni kao između dva vodenična kamena«. ²¹⁾ Država je preko poreske politike prevladavala na seljake sve troškove za održavanje monarhije, vojske i birokratskog aparata, otplaćivanja dugova i interesa na državne zajmove, iako je prvenstveno imala ulogu zaštitnika interesa malobrojne kapitalističke klase. »Pod pritiskom tih tereta seljak ... je morao satirati svoju snagu i snagu svoje zemlje, odvajati od svojih usta i kupiti sa svojih njiva i iz svojih torova, iznositi na pijac, prodavati i državi se otkupljivati, dobijajući u naknadu za to oronulu snagu, nedovoljnu ishranu, opustele torove i isplakane njive i livade«. ²²⁾

Posle globalnog ukazivanja na dva osnovna uzroka neminovnoga procesa proletarizacije seoskoga stanovništva (razvitak robne proizvodnje i novčane privrede i državni tereti), Tucović posebno prati i dve posledice: opadanje stoke i opadanje žetvenog prinosa.

Stoka je seljaku neophodna, kao nezamenljivo sredstvo za rad, jer mu pruža produktivnu snagu, a osim toga pruža mu i đubre, bez koga je nemoguće postići napredak u poljoprivredi obezbeđenjem poljnije žetve. »Opadanje stoke znači na jednoj strani, opadanje produk-

¹⁹⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. I, str. 57.

²⁰⁾ Isto, knj. I, str. 57.

²¹⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 4, str. 314.

²²⁾ Isto, knj. 4, str. 316.

tivnih snaga, na drugoj, ispošnjavanje zemlje, razoravanje najvažnijega sredstva proizvodnje«. ²³⁾ Seljak, da bi što pre došao do novca radi prekomernih poreskih obaveza, počinje upravo preko otuđivanja stoke da likvidira svoju imovinu. »Ona mu je najviše pri ruci, jer je može da proda uvek, bila ugojena ili ne, bila cena dobra ili ne, rukovodeći se time što je u svakom slučaju bolje da je proda on nego poreznik koga se sve štete toga ništa ne tiču. Stoka je klana ili prodavana pre vremena, što je, na jednoj strani, ubrzavalo proces propadanja naroda, na drugoj strani, uništavalo stočarstvo kao jednu od najglavnijih poljoprivrednih grana, kao onu granu poljoprivrednoga rada koja narod ne samo hrani već i snabdeva sredstvima za rad«. ²⁴⁾ Ovakav stav Tucović podkrepljuje tabelarnim pregledima stočnoga fonda u zemlji i izvoza stoke iz zemlje, za izradu kojih je koristio zvanične izveštaje državne statistike i ministarstva narodne privrede. ²⁵⁾

Ostajući sve više bez stoke, »Srpski poljoprivrednik, iscrpljen državnim dacijama i nepomognut nikakvim reformama«, bez mogućnosti da koristi nove metode rada i nova sredstva proizvodnje«, održavao se po cenu izvanrednih napora i izvanredne iscrpljeosti i sažaljenja dostojne saživlosti sa onim što ima«. ²⁶⁾

I pored pojačanih radnih napora i bespoštednog iscrpljivanja sopstvene snage i snage sopstvene porodice, prinos zemljišta je padao još jače. Bez naknade je ostajao i napor sa kojim se radi rešavanja problema ishrane vršilo razoravanje ledina, krčenje kamenjara, trnjaka i šuma, ne bi li se proširila obradiva zemljišna površina. Mnogo je truda ulagano da se što više zemlje obradi, a put je bio u povećanju prinosa i plodnosti zemljišta.

Posledice prodiranja kapitalizma na selo Tucović sažeto obeležava: »Razoravanje kućnoga rada na selu, uništavanje prirodne privrede i pobjeda novčane, zavisnost sela od promenljivih čudi pijace, zatim prodiranje industrije na selo, uništenje ili potiskivanje sitnoga gazdinstva hipotekom, zelenaštvom, porezom, militarizmom«. ²⁷⁾ Za Tucovića su to »pojave koje silno deluju i na 'antikolektivističku lobanju' seljaka i otvaraju vrata za prodiranje socijalne demokratije u redove seoskoga stanovništva«. ²⁸⁾ A u posebnom odeljku svog Socijaldemokratskog agitatora »Selo i socijalna demokratija« on govori o bližim i daljim ciljevima za koje se socijalna demokratija bori i šta nudi proletarizovanom i poluproletarizovanom seoskom svetu: »Pobjeda socijalne demokratije znači i za poljoprivredu, kao i za industriju i ostale privredne grane, oslobađanje produktivnih snaga i rada od okova privatnoga interesa, kapitala, klasne vladavine i eksploatacije, neznanja i samoživosti. Potpuno iskorišćenje zemlje, kao i svih novčanih i tehničkih pronalazaka uopšte, naći će svoje rešenje samo u socijalizmu u kome će rad biti organizovan na zajedničkoj, društvenoj svojini svih sredstava za proizvodnju. To je cilj socijalizma, za to se socijalna demokratija bori«. ²⁹⁾ Time se čuva

²³⁾ Isto, str. 320.

²⁴⁾ Isto, str. 316—317.

²⁵⁾ Isto, str. 317—320.

²⁶⁾ Isto, str. 321.

²⁷⁾ Isto, knj. 3, str. 294.

²⁸⁾ Isto.

²⁹⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 4, str. 326—327.

principijelni karakter Partije, jer je pomenuti odgovor na pitanje »Šta socijalna demokratija može da pruži sitnom zemljoradniku a da ne izda samu sebe?« bio u smislu i pravcu neizbežnoga ekonomskog razvitka. »Ali borba i zahtevi socijalne demokratije odgovaraju i danas onim krupnim kulturnim zadaćama koje bi država prema selu imala da izvrši, i njina energična akcija protiv politike buržoaskih partija zaslužuje da bude pomognuta od širokih masa eksploatisanoga i satrvenoga proletarizovanoga i poluproletarizovanoga seoskoga sveta. Za buržoaske partije njih ne veže ništa više osim zabluda i tradicija prošlosti. Njihovo je mesto pod zastavom partije proletarijata, socijalne demokratije.«³⁰⁾ To je bio poziv siromašnim seoskim masama da od »oruđa buržoaskih partija postanu saputnici radničke klase«.

Uticao ekonomskog razvitka nije imao samo za posledicu »uvlačenja sela u maticu ekonomskoga razvitka« i razbijanje izolovanosti seoskoga stanovništva, već se nastavio i dalje, ka »diferenciranju seoskoga stanovništva po klasnom položaju«. ³¹⁾ U napred navedenim uslovima održanje sitnih seoskih gazdinstava je bilo sve teže, i pored pojačanog ličnog naprezanja. Osim ovoga proces proletarizacije sve više zahvata i srednje seljake. S druge strane, istovremeno se vrši i jedan proces, ili bolje rečeno samo drugi deo istoga procesa klasnoga diferenciranja seoskog stanovništva, stvaranja krupnog zemljišnog poseda, odnosno izrastanja krupnih zemljišnih posednika, veleposednika. Ova kategorija, u zemljoradničkoj Srbiji razumljiva posledica kapitalističkog razvitka i uticaja kapitalizma na selu, čak i kao »kapitalističku periferiju«, se sve više uklapa u nove uslove proizvodnje i Tucović će o njoj govoriti kao o novoj seoskoj buržoaziji sa odgovarajućim novim privrednim aktivnostima, kao novom osloncu vladajuće radikalne partije.

Prvi su na udaru bili siromašni stanovnici sela, »neimućne seoske mase i sitni seljaci sa nešto malo zemlje«, koji su, pod teretom državnih dacija i neposrednih uticaja kapitalizma na poljoprivredu, umnožavali redove seoskog proletarijata. »Održanje sitnih gazdinstava postojalo je sve teže i, uprkos najneverovatnijem samoodricanju i naprezanju, broj sitnih seljaka do 2 hektara zemlje počinje naglo opadati stvarajući utoliko veću vojsku seoskoga proletarijata.«³²⁾ Na njihovom mestu sada je sve veći broj seoskih porodica koje nemaju više ni stope zemlje za obrađivanje. Prema podacima državne statistike, koje Tucović navodi i upoređuje, 1867. godine na sto seoskih porodica bilo je 5 bez zemlje za obradu, 1880. ih je bilo 16,70; a 1897 ih je već 21,57. Broj najsiromašnijih vlasnika zemlje sa 2 hektara i manje zemlje u posedu je u periodu od 1889. do 1897. opao od 79.862 na 61.733, ili za 23%.³³⁾ Na selu se javlja »sve mnogobrojnija masa onoga sveta o čijoj samostalnoj poljoprivrednoj egzistenciji ne može biti ni reči. Ta masa je upućena na najamni rad, jer je ili sasvim ostala bez zemlje, ili je njiva koju još naziva svojom ne može više da ishrani. Između ove mase seoskoga radnoga stanovništva i proletarijata ne ide više nikakav dubok jaz. Namesto duboke provale između stanovništva koje živi u selu i stanovništva koje živi

³⁰⁾ Isto, str. 327.

³¹⁾ Isto, knj. 6, str. 281.

³²⁾ Isto, knj. 4, str. 323.

³³⁾ Isto, str. 323—324 i 362.

u varoši kapitalizam je stvorio novu provalu između, s jedne strane, stanovništva koje živi od najamnog rada i, s druge strane, onih seoskih i varoških društvenih redova koji uživaju blagodeti privatne svojine, ... na kapitalističku klasu i najamne radnike. A ova podela je konačno uništila nekadašnju jednoobraznost seoskoga stanovništva i unela u njega nepomirljivu borbu interesa i klasa«. ³⁴⁾

»Te proletarizovane seoske mase ne vezuju više za selo ni stopa zemlje zeć jedan bedan način života u koji su survane i sa kojima se se izmirile. Njihova zemlja je danas u rukama imućnih; one rade na njoj pod najam čiji su uslovi utoliko teži ukoliko je propadanje tih sitnih sopstvenika veće, a industrija nerazvijenija da im pruži rada i bolje zarade«. ³⁵⁾

Položaj siromašnih seoskih masa, već iscrpljenih državnim terecima i posledicama prodiranja kapitalizma, pogoršavala su i nerodne, gladne godine, kao rezultat dejstva nepovoljnih prirodnih uslova na žetvene prinose. »To je karakteristika zamljoradničkih zemalja: one zapadnu u bedu i zaglibe se u očajnu krizu samo zbog jedne nerodice. Međutim, industrijske zemlje lako podnesu i slabe žetve i češće nerodice«. ³⁶⁾ Posledice jedne takve nerodne godine (1907) Tucović bliže razmatra u članku »Gladna godina«, ali i sa jednom širom dimenzijom, stavljajući prirodne, vremenske uslove poljoprivredne proizvodnje u kontekst društvenih uslova proizvodnje uopšte. »Svaka nerodna i gladna godina postaje sve teža ukoliko se materijalni položaj masa menja nagore i ukoliko su tereti državni, okružni, sreski i opštinski veći. Poslednja nerodica bila je kudikamo teža negoli pre 30 godina, iako je godina bila manje izdala, ovogodišnja će nerodica biti po posledicama svojim užasnija nego i jedna dosadanja; a nerodica, koja za ovom dođe, ma i ne izdala godina u tolikoj meri, biće još strašnija, još užasnija«. ³⁷⁾ Nerodna godina se oseća na pijaci i po prometu, najšire narodne mase su pogođene, usled nedostatka hrane, opštom glađu. Osim toga, nerodne i gladne godine u novim društvenim uslovima »u svima zamljoradničkim zemljama, pa i u Srbiji, izvrše opširno, kolosalno pdoletariziranje«. Tucović figurativno prikazuje taj proces: »One mase koje su već bile na ivici propasti ili su se kolebale, tada izgube ravnotežu i strmo-glavice padaju dole, u prostrano i duboko more proletersko. Kao što seljak lako i brzo jednim mahom otrese zrelu voćku, tako i kapitalizam jedne nerodne i gladne godine lako, brzo i jednim mahom strese nepregledni niz sitnih ljudi, kojima je trebalo da dođe samo jedna nerodica, jedna gladna godina pa da ispopadaju. I kao što posle jedne bujne kiše sa svih strana burni potoci lete rekama a reke moru, tako i posle kiše od proletarizacije nabujaju potoci proletarizovanih masa, koje jure od sela do sela, od sela do varošice, od varošice do varoši i tu ostaju da prodaju svoju radnu snagu«. Naravno, ovde Tucović sagledava i mesto socijalne demokratije u pripremama za spasavanje od takve »provale oblaka«: »Nove, sveže, mase radnika, kvalifikovanih i nekvalifikova-

³⁴⁾ Isto, knj. 6, str. 281—282.

³⁵⁾ Isto, knj. 4, str. 324.

³⁶⁾ Isto, knj. 9, str. 323.

³⁷⁾ Isto, str. 324—325.

nih... treba sačekati, prihvatiti, obavestiti i pridobiti za organizaciju i za socijalističku borbu proletersku«. ³⁸⁾)

Istovremeno sa procesom proletarizacije siromašnih seoskih masa vršilo se grupisanje zemlje u rukama imućnih seljaka. Prema podacima državne statistike Tucović navodi da je u periodu od 1889. do 1897. godine broj vlasnika sa 20 do 50 hektara porastao za 334%, a broj vlasnika sa preko 50 hektara čak za 458%. ³⁹⁾) Broj vlasnika zemlje od 20 do 50 hektara bio je 1889. godine 2.444, a 1897 ih je bilo 10.617; sa preko 50 hektara zemlje bilo je 1889. godine 148 vlasnika, a 1897. godine 825. Među tim seoskim gazdama je sve više onih »koji svoje imanje počinju obrađivati najamnom radnom snagom, kapitalistički«. ⁴⁰⁾) Sloj seoskih gazda Tucović posmatra kao novu seosku buržoaziju i pravilno uočava rast njene privredne moći u uslovima jedne nerazvijene industrijske zemlje kakva je Srbija početkom XX veka. »Pošto je uspeo da prigrabi imanja svojih siromašnih komšija, seoskom buržozi je sada lako da proletarizovani svet i poluproletarizovani svet drži pod svojim ekonomskim i političkim pritiskom. A ekonomske promene, naročito naglo skakanje cena poljskim proizvodima i jeftina radna snaga na selu, išle su na ruku seoskoj buržoaziji da se novčano silno potkrepi i ojača. Ona drži danas najveći deo trgovine u rukama; ona je gospodar zele-naške pljačke; ona je faktički gospodar novčanih zavoda po unutrašnjosti. A u poslednje vreme ona počinje saznavati za rentabilnije, kapitalističke forme ulaganja svojih kapitala: kupuje varoška imanja, eksploatiše seoska dobra, učestvuje u akcionarskim društvima i odaje se industrijskim poslovima«. ⁴¹⁾)

Svojoj svestranoj analizi stanja u Srbiji na prelomu vekova Tucović je podvrgao i druge posledice prodiranja kapitalizma: razvitak mašinskog rada, grupisanje kapitala, pojavu krupnih preduzeća, državne deficite i dugove, poresku politiku prenošenja tereta na narodne mase, satiranje narodne privrede i bogatstva, državne koncesije i povlastice, zaštitne carine, monopole, zelenašenja, militarizam.

Ovakva analiza novih ekonomskih odnosa i njihovo poznavanje kao i poznavanje zakonitosti daljeg ekonomskog razvitka, omogućilo je Tucoviću da sintetički prikaže i klasnu borbu u Srbiji, i da u njoj naročito označi istorijsku pojavu i značaj novog subjekta i novih mogućnosti i zakonitosti daljeg ukupnog društvenog i političkog razvitka.

III

Opšte društvene i ekonomske promene koje su Srbiju zahvatile sa prodiranjem kapitalizma bitno su uticale na stvaranje i novih političkih odnosa, nastojanja i programa. S obzirom na put konstituisanja proletarijata kao klase i neminovnoga klasnoga sukoba proletarijata sa buržoazijom, kao i put njegovog političkog konstituisanja kroz socijalnu demokratiju kao političkog predstavnika, nužno je sagledavanje političkih uslova i odnosa u kojima se odvijao taj proces i u kojima je došlo

³⁸⁾ Isto, str. 325.

³⁹⁾ Isto, knj. 4, str. 324 i str. 362.

⁴⁰⁾ Isto, str. 362.

⁴¹⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. II, str. 273—274.

do usvajanja revolucionarne marksističke misli kao teorijske i praktične orijentacije socijalne demokratije.

Kroz analizu političkog razvitka Srbije, u kojoj je sve promene odnosa političkih snaga i njihovih težnji i programa tumačio i povezivao sa ekonomskim i društvenim promenama koje su sa prodiranjem kapitalizma zahvatile Srbiju, Tucović je tragao za genezom i sudbinom socijalističke misli u Srbiji radi njenog povezivanja sa radničkim pokretom i marksizmom. Taj dodir je dao revolucionarni radnički pokret i marksistički smer radničkoj borbi u Srbiji početkom XX veka.

Isto tako, objašnjenje konkretnih političkih situacija i procesa političkog diferenciranja i grupisanja za Tucovića je i potreba traženja daljeg puta i razvitka političkih odnosa i mesta socijalne demokratije u njemu. Upravo zbog toga to je istovremeno i potreba traženja puta i mogućnosti da se prihvate i u borbene redove proletarijata uvedu narodne mase, koje su razočarane i odbijene od buržoaskih partija, a čije promene u držanju nisu rezultat njihovog političkog otrežnjenja, nego rezultat promena u njihovom položaju i sastavu kao posledici novih kapitalističkih odnosa.

Svoj prikaz i analizu političkih odnosa i nastojanja u Srbiji pre 1903. godine Tucović započinje pojavom narodnog radikalnog pokreta u doba njegove »socijalističke mladosti« sedamdesetih godina XIX veka. »U to doba čisto zemljoradnička Srbija sa sitnom zanatskom radnošću u varošima nije imala objektivnih uslova za socijalistički pokret, i snažan uticaj Svetozareve propagande i njegovih saradnika dobio je političkog izraza u pojavi ne socijalističke već radikalne partije, koja se dalje razvijala prema težnjama društvenih redova koje je predstavljala, da na kraju krajeva postane danas najizrazitiji predstavnik buržoazije.«⁴²⁾

Radi sagledavanja društvenih i političkih uslova pojave narodne radikalne opozicije Tucović se nužno vraća na prikaz ustavnih i političkih borbi i njihove društvene osnovanosti u periodu posle oslobođenja Srbije od Turske, koje je postignuto revolucionarnim pokretom narodnih masa. Istovremeno će to biti i prikaz geneze i razvitka savremenih stranačkih odnosa, s obzirom da su se u osobenim uslovima prilagodavanja novim društvenim odnosima preko sopstvene transformacije zadržale sve političke grupacije nastale pod ustavom od 1869. godine. Istraživanje kontinuiteta buržoaske vladavine i politike Tucović završava sa situacijom uoči prvog svetskog rata, naglašavajući pojavu novih društvenih snaga i njihovog političkog predstavnika naročito preko najavljivanja i ocrtavanja programa i perspektive daljeg društvenog i političkog razvitka.

Čitav taj prikaz Tucović rezimira kroz odnos vlasti i naroda, sagledavajući napore pojedinih političkih grupa da se u borbi oko vlasti, uz pomoć narodnih masa ruše grupe koje su na vlasti, što u osnovi svodi na vladavinu narodom uz njegovo odstranjenje s vlasti. »Ako se baci jedan opšti pogled na politički razvitak Srbije posle oslobođenja — zaključuje Tucović — pada pre svega u oči da su narodne mase ubrzo izgubile političku vlast iz svojih ruku. One koje su u jednom revolucionarnom pokretu sopstvenim naporima stvorile slobodnu Srbiju, predstavljale su jednu pasivnu masu u državi u kojoj se bore oko prevlasti

⁴²⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 4, str. 373.

vladalac, glavari, birokratija, intelegencija i gazde. Radi praktična uspeha u borbi svaka grupa je težila da nezadovoljstvo narodnih masa iskoristi protiv one koja je bila na vlasti. Ali svaka od njih čuvala se da ne ode dalje od toga, plašeci se da narod ne prigrabi dizgine državne vlasti u svoje ruke. Upravo borba je vođena oko toga ko će vladati narodom, ali bez učešća naroda«.43) Upravo na tome planu Srpska socijaldemokratska partija je u svojoj borbi za nove društvene odnose najavljivala najširim narodnim masama perspektivu novog političkog položaja i mogućnosti.

Narodnom revolucijom za oslobođenje od Turaka stvorena je slobodna Srbija i, uništenjem feudalnog sistema, slobodan seljak. Tada je svojom revolucijom narod sasekao i reakcionarne feudalne težnje nahijskih knezova da zauzmu položaj nekadašnjih turskih spahija. »Reakcionarne feudalne težnje nahijskih knezova osudio je na neuspeh narod revolucijom, a ne knez Miloš 'državničkom mudrošću', kao što nam se to u hiljadama anegdota i mnogim kvazi-istoriskim delima decenijama prepričavalo«.44) Miloševa pobeda nad nahiskim knezovima ima društvenu osnovu u revolucionarnim tekovinama i izgledima za njihovo obezbeđenje koje je vladavina kneza Miloša otvarala slobodnim seljacima.

Ali, »prva vlada kneza Miloša je period prvobitne akumulacije kapitala, stvaranje bogatstva nasiljem i otimačinom«.45) Na čelu Miloševog režima stajao je apsolutni vladalac koji se oslanjao na svoje lične, dobro nagrađene pristalice. »Knez Miloš je gledao da razdavanjem narodnih dobara svojim štitičenicima stvori lične privrženike na koje će se moći oslanjati« u svojoj borbi za vrhovnu vlast i centralizaciju vlasti, koju je vodio sa protivnicima među srpskim starešinama.

Tom politikom grabeži i otvorenom otimačinom izazvano je nezadovoljstvo naroda. Počinje borba protiv Miloševog apsolutizma, u kojoj njegove protivnike među starešinama i činovnicima pomaže slobodan seljak, sa namerom i nadom da će svoju privatnu svojinu obezbediti od opšteg zahvatanja i grabeži i da će definitivno postati i pravni sopstvenik zemlje. Nekadašnji buntovnik i revolucionar, srpski seljak, koji je posle donošenja hatišerifa 1830. godine, postao podelom spahiluka sopstvenik zemlje, obezbeđenje svojine, kao tekovine revolucije, i svoga privatnoga interesa sagledao je u ograničenju Miloševog apsolutizma i pravnoj jednakosti. Ovakve njegove težnje i nezadovoljstvo iskoristila je starešinska oligarhija izrasla u Miloševoj senci na novim ekonomskim odnosima. Knez Miloš, »nekadašnji pobedilac nad nahijskim knezovima izašao je iz nove borbe pobeđen od naroda... 1838. Srbija dobija ustav kojim je ograničen Milošev apsolutizam«.46)

Nakon rušenja Miloševog apsolutizma zasnovan je nov režim na čijem čelu je oligarhijski Savet. Time se ušlo u novi period »stvaranja policijske države i birokratskoga apsolutizma, čija je istorijska misija bila organizacija državne vlasti nasuprot autoritetu lokalnih i provincijskih glavara i starešina«.47) Srbija se nadalje sve više organizuje i

43) D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. II, str. 266—267.

44) Isto, knj. II, str. 262.

45) Isto, str. 267.

46) Isto, str. 262.

47) Isto, str. 267.

učvršćuje kao policijska država sa razgranatim birokratskim aparatom. Nova državna organizacija i birokratija izrastaju na težnji seoskih masa »da vide svoj novi sopstvenički položaj ogarantovan zakonom i javnim poretkom«; u to ime kao da je seljak sa birokratijom zaključio ugovor da se za uzvrat takvog obezbeđenja odriče svoga učešća u državnim poslovima, toliko se taj novi aparat vlasti uzdigao nad narodam i odvajao od njega. Javljali su se novi organi državne vlasti, stari su dobijali sve veći broj činovnika, a sve iz potrebe da se obezbedi sprovođenje novog zakonodavstva u svim oblastima života, naročito u građanskoj i krivičnoj pravnoj materiji. Državni Savet je izrastao u izvršni odbor birokratije, u birokratskom apsolutizmu zamenio je uspešno apsolutnog vladaoca.

Taj tzv. ustavobraniteljski režim trajao je do 1858. godine, do Svetoandrejske skupštine, kada je narod prevaren u svojim očekivanjima preko svoje skupštine i njenih odluka našao izraza svome nezadovoljstvu. Narod je ubrzo po rušenju jednog, Miloševog apsolutizma osetio pritisak drugog, birokratskog. Uvideo je da za očuvanje ekonomske samostalnosti nije dovoljana pravna garancija«, da je »pravno slobodan seljak postao sve više zadužen«. Novi pogoršan ekonomski položaj seljaka bio je rezultat prodiranja novčane privrede i sve većih tereta za izdržavanje ogromne državne mašinerije. Stari patrijarhalni odnosi u selu i gradu se gube pod naletom novčane privrede, zemlja prelazi u ruke imućnijih, a široke narodne mase ostaju bez svojine ili bez dovoljno svojine. »Narodno nezadovoljstvo koje je ovim ekonomskim promenama izazvano, okrenulo se sada protiv apsolutizma birokratije i njenoga režima«. ⁴⁸⁾

Suverena Svetoandrejska narodna skupština, »pod zaštitom narodnih masa, koje su je zaklanjale od napada stajaće vojske«, zbacila je kneza Aleksandra Karađorđevića i mesto oligarhijskoga Saveta na čelo birokratsko-policijskog režima dovela Miloša Obrenovića. To nije bilo dovoljno za novi režim, ali jeste za učvršćenje staroga koji je nastavio da živi, osnažen, u formi vladalačkoga apsolutizma, koji je i sam bio jači sa tako snažnom osnovom u izgrađenom birokratskom sistemu. Svetoandrejska skupština nije mogla svojim odlukama da obezbedi zakonodavnu vlast narodnoj skupštini, iako je u najavljenom narodnom suverenitetu sagledala put da se »stanje naroda popravi«. Na samoj Skupštini a i u narodu nije bilo »organizovane političke snage«, koja bi obezbedila sprovođenje skupštinskih ustavotvornih odluka i koja bi najavljeni program nosila kao svoj politički program. »Obrenovići su takoreći prvoga dana sklopili savez sa predstvanicima staroga režima, sa birokratijom«. ⁴⁹⁾

U položaju naroda, ekonomskom i političkom ništa se na bolje nije promenilo. Kruna i birokratija, koja je »prekrilila svu Srbiju svojom mrežom«, opet su bile na udaru narodnog nezadovoljstva. Ali, u uslovima redovnog državnog života i ponašanja, koje se u Srbiji ustalilo, izraz se tražio u ustavnoj promeni. Mlada liberalna intelegencija koja je najavljivala svojim slobodoumnim pisanjem nove državne i političke principe, je tako i rezimirala zahteve za ublažavanjem policijskog

⁴⁸⁾ Isto, str. 263.

⁴⁹⁾ Isto, str. 264.

režima Obrenovića. Preuzimanje državne sile od krune i birokratije koje su neposredno koristile, u tim istorijskim uslovima razvitka bilo je moguće preko presudne uloge Narodne skupštine. Ali, u konkretnim uslovima ekonomske nerazvijenosti zemlje, ta istorijska misija buržoazije u organizaciji vlasti se specifično ispoljavala. Prvi kapital koji se stvarao pod uticajem novčane privrede bio je trgovački. Nosioi trgovačkog kapitala bili su u Srbiji toga perioda »najživotniji delovi imućnih klasa«. To su bile gazde na selu i u varoši, takozvani »ugledni domaćini«. »Socijalni sastav srpskoga naroda nije više bio onako jednoobrazan kao pređe. Sa prodiranjem novčane privrede i pojavom trgovačkog kapitala iz opšte narodne mase počeo se izdvajati red gazda u selu i u varoši, kojima policijski kačket nije više mogao oličavati najviši zakon u zemlji. Tome redu ljudi nije moglo biti svejedno kako će biti regulisani uslovi za trgovinu i zelenašenje kojima se poglavito bogatio, i zbog toga je svojim klasnim interesima bio upućen da se bori protiv policijskog samovlašća i za svoj politički uticaj. U toj borbi oni su morali tražiti potporu narodnih masa«. ⁵⁰⁾

Liberalna inteligencija, vaspitana pod bleđim uticajem liberalnoga pokreta u Evropi, najvećim svojim delom, u novoj birokratskoj ulozi, pridružuje se seoskim i varoškim domaćinima, te postaje tumač njihovih političkih težnji. Tendencija liberalnoga pokreta, izražena i kroz prihvatljivu formulu o povratku narodnom duhu i tradiciji, bila je da namesto birokratskoga apsolutizma dođe skupština seoskih i varoških domaćina.

»Pod neposrednim uticajem tih elemenata donešen je Ustav od 1869. godine... Ustav od 1869. je reč liberalne inteligencije i seoskih i varoških gazda o uslovima pod kojima su želeli vladati narodom...« ⁵¹⁾

U periodu birokratskoga apsolutizma i ličnog režima do 1869. godine javila su se i prva čvršća politička partijska grupisanja. Predstavnici starog oligarhijskog režima koje je ondašnja »liberalna« inteligencija nazvala »konzervativcima« formulisali su svoj politički program i u praksi sprovodili kroz izreku »Vlast je tutor, a narod pupila«. Nisu težili za podrškom i poverenjem naroda, već njegovom odstranjenju od vlasti; policijsko samovlašće je karakterisalo njihovu praktičnu političku delatnost i politički program. Vlast za njih postoji radi održanja naroda u pokornosti, narodna tradicija, naročito ona stara i ukorenjena nema nikakvu vrednost, jer može biti opasna za apsolutno tutorstvo birokratije nad narodom.

Druga politička struja, liberalna opozicija birokratskom apsolutizmu je delovala pod parolom »Sve za narod i sa narodom«, proklamujući za cilj vraćanje narodnom duhu i tradiciji. To joj je obezbedilo podršku narodnih masa nezadovoljnih policijskim pritiskom i sve gorim ekonomskim položajem. Predstavnici »naroda« su seoske i varoške gazde, »ugledni domaćini«, sa neospornim domaćinskim autoritetom. Tutorstvo birokratije nad narodom mora da zameni tutorstvo uglednih domaćina, ako ne milom a onda silom vlasti; policija ne može i ne treba da bude gospodar, nego sluga — varoških i seoskih gazda. Zamena birokratskog apsolutizma skupštinom seoskih i varoških gazdi odgovara-

⁵⁰⁾ Isto, str. 268.

⁵¹⁾ Isto, str. 66.

la je ekonomskom i socijalnom stanju srpskoga naroda. Ovi pogledi i zahtevi podignuti su na stepen ustavnog rešenja i konstituisanja Narodne skupštine 1869. godine, koja je bila »daleko od toga da zakloni narod od tiranije odozgo«, te je »mogla poslužiti jedino kao zaklon vladaocu od odgovornosti pred narodom«.⁵²⁾

»U ovim dvema političkim strujama, koje se šesetih godina bore među sobom oko prevlasti, leži poreklo obavezu starijih buržoaskih partija, naprednjačke i liberalne«.⁵³⁾ Skoro dve decenije pod ustavom od 1869. godine one se smenjuju na vlasti, uz očivanje svojih bitnih obeležja koje je lični režim koristio prema svojoj potrebi i shvatanjima. »Obe su sramno služile jednom kapricioznom ličnom režimu, kome je ustav od 1869. ostavio otvorena vrata. Pa i u toj službi one su imale podeljene uloge. Kao potomci starih 'konzervativaca', naprednjaci su nasledili od njih ne samo sve bitne političke karakterne crte već i svu smelost, otvorenost i brutalnost u vršenju nasilja nad narodom, dokle su se liberali obično starali da se pokažu u isto vreme i uslužni apsolutizmu i pretstavnicima 'naroda'. Naprednjake je preporučivala dvoru smelost i gotovost za sve, liberale kakva takva veza sa narodom. Kada je god imao da izvede smelije radnje, lični režim je uzimao u službu naprednjake, a otpuštao je njih i prizivao liberale kada je trebalo koliko toliko stišati narodno nezadovoljstvo, Obe su se ove partije istrošile u naizmeničnoj službi ličnom režimu«.⁵⁴⁾

Narodna opozicija monarhijsko-birokratskom, ličnom režimu i reakciji, koja je u stalnom porastu, oličena je u radikalnom pokretu. Taj pokret oko programa o radikalnom preuređenju srpskoga društva na bazi narodnog suvereniteta i narodne samouprave, prikupljao je sve opozicione snage u narodu. Borba za upravu ustavnost i parlamentarnost počinje sa pojavom narodnog radikalnog pokreta. Proklamujući kroz svoj program ustavnost i parlamentarnost kao glavni cilj pokreta, mlada ekonomski poletna buržoazija je išla jednim u političkoj istoriji poznatim putem za preuzimanje političke vlasti: namesto ličnoga režima zavesti ustavnost i parlamentarnost, težište vlasti preneti iz dvora i ministarskog kabineta u parlament i njemu odgovornog ministarstva. Da bi to ostvarila buržoazija traži potporu narodnih masa, koje pridobija za to podesnim i prilagođenim političkim programom. Kada preuzme političku vlast politička stranka koja je delovala kao predstavnik buržoazije pokazuje svoj pravi lik buržoaskog klasnog predstavnika na vlasti i sve više se odriče onoga programa kojim je mase pridobijala i samih masa koje su je dovele na vlast.

Tako je tekao i proces transformacije narodnog radikalnog pokreta u Srbiji, u specifičnim uslovima sporijeg ekonomskog razvitka i slabe privredne moći zemlje. Taj put radikalne partije od narodne opozicije do »najizrazitijeg i najbrutalnijeg predstavnika klasne vladavine buržoazije«, Tucović prati i kroz promenu strukture njenog sastava i kroz stranačka istupanja i programe.

»U doba svoje socijalističke mladosti« radikalni pokret je privlačio siromašne narodne mase, zanatlije i seljake, jer mu je podrška na-

⁵²⁾ Isto.

⁵³⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. II, str. 269.

⁵⁴⁾ Isto, str. 269—270.

rodnih masa u borbi sa protivnicima bila neophodna, a nezadovoljstvo narodnih masa, koje se moglo radi podrške iskoristiti, sve veće, usled jače ekonomske nesigurnosti tih slojeva sa daljim ekonomskim razvojem. »Zadahnut jednom snažnom socijalističkom kritikom postojećih društvenih prilika« narodni radikalni pokret je u brobi protiv monarhističko-birokratskog režima istakao za svoj program najšira narodna prava: narodnu skupštinu, narodnu samoupravu, narodnu vojsku. Usled toga narodnoj radikalnoj partiji su »najpre prišle mase sitnih seljaka koji su trpeli zelenašku pljačku seoskih gazda, zatim mase zanatlija koje je davila strana konkurencija«. ⁵⁵⁾ Pored ovih ekonomski ugroženih masa koje su društvena osnova pokreta, u radikalnoj partiji razvija svoju delatnost i inteligencija iz sedamdesetih godina, sa idejama u čijem se praktičnom ispoljavanju i transformaciji više ne nazire snaga i socijalistički smisao Svetozarevih pogleda i izvornih misli. »To su današnji državni savetnici, bivši i sadašnji ministri stare radikalne partije, gospodin Pašić, Pači i Protić, od kojih su mnogi stajali pod neodoljivim ličnim uticajem Svetozara Markovića. A metamorfoza ovih ljudi ukazuje nam u isto vreme na sudbinu i metamorfozu samoga pokreta«. ⁵⁶⁾ S druge strane, Svetozarevi učenici, praktični radnici i agitatori iz redova učitelja, popova, trgovaca, omladine su delovi u narodu, ali ukoliko je njihov uticaj bio jači i »ukoliko su veće mase prilazile opozicionarima, utoliko se brže pokret oslobađavao socijalističke boje, zadržavajući u praktičnom radu one zahteve koji su godili interesima onih koje je trebalo pridobijati«. ⁵⁷⁾ Tucović ove promene objašnjava i konstatuje kao pobedu materijalnih uslova života nad željama i pisanim programima. Radikalna partija je mesto težnje za organizacijom zajedničke svojine iz sitne sopstvenosti, vodila borbu za održanje sitne sopstvenosti, a od nekadašnje sitnosopstveničke partije, u toku borbe protiv birokratske i monarhističke oligarhije, u uslovima daljeg privrdnog razvitka pretvorila se u najizrazitiju partiju buržoazije.

Ekonomski ugrožene mase ostale su uz radikalnu partiju i činile njenu glavnu vojsku »dok je ona vojevala za opšte ciljeve ustavnosti i parlamentarnosti«. Buržoaziji je bila potrebna ovakva potpora sitnoburžoaskih, seoskih i zanatlijskih elemenata, sve dok ona nije od opozicione političke snage postala vladajućom. »Od izrazito sitnoburžoaske partije kakva je bila u početku, radikalna partija je još u svojoj dosta dugoj opozicionoj karijeri postala predstavnikom imućnije buržoazije. . . Čišćenje od socijalizma išlo je naporedo sa preovlađivanjem u partiji imućnije buržoazije nad sitnoburžoaskom masom«. ⁵⁸⁾ Više joj nije bila potrebna ni potpora narodnih masa: »Srpskoj buržoaziji koja je vojevala pod radikalnom zastavom, ili, još bolje, koju je narod izneo na državnu upravu borbom pod radikalnom zastavom, služi na čast što se odrekla opšteg prava glasa i mnogih drugih demokratskih zahteva pre nego što je čvrstom bila stala na državnu upravu«. ⁵⁹⁾ Radikalna stranka počinje uviđati da »neograničene narodne slobode nisu dobra stvar za

⁵⁵⁾ Isto, str. 272.

⁵⁶⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 3, str. 11—12.

⁵⁷⁾ Isto, str. 12.

⁵⁸⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. II, str. 272.

⁵⁹⁾ Isto, str. 271.

klasnu vladavinu buržoazije«. »Ako je ranije bilo potrebno oteti državnu vlast iz ruku pređašnih vladajućih klasa i srušiti lični režim i reakciju, sada je pre svega potrebno tu vlast obezbediti od potištenih klasa i njeno puno iskorišćavanje za interese kapitalističke klase osigurati od ,anarhije' odozdo, proletarijata i socijalne demokratije«. ⁶⁰⁾

Razvijanje kapitalističke privrede, koje je vodilo stvaranju razlika između buržoazije i sitnoburžoaskih masa, dovelo je i do rascepa u okviru radnije jedinstvene »narodne« radikalne partije. U početku suprotne elemente radikalne partije je još držao skupa opšti politički cilj radikalne borbe, osvajanje državne vlasti, nadalje održavao ih je samo grub pritisak reakcije i ličnog režima. Posle »majskog prevrata«, protest razočarane sitne buržoazije protiv »izdajstva« radikalne partije doводи do formiranja samostalne radikalne stranke — jedne političke grupe koja unosi u javni život sve jalove metode posrnule i nemoćne sitne buržoazije«; sa lozinkom spasavanja demokratije ona je po kazala rezultate koji su ravni stvarnoj ekonomskoj i socijalnoj snazi sitne buržoazije. ⁶¹⁾ »To je bio poslednji krik razočarane i kapitalističkom konkurencijom i državnim teretima ugnjetene sitne buržoazije, ali bez ijedne simpatične crte iz mladosti stare radikalne partije a sa svima odlikama reakcionarne sitne buržoazije«. ⁶²⁾

Odvajanjem sitnoburžoaskih elemenata u zasebnu političku grupu oslabilo je brojnu snagu radikalne partije u narodu, ali je pojačalo njenu unutrašnju celinu i sposobnost za vladanje. Očišćena ranije od socijalističkih primesa radikalna partija se sada oslobodila i sitnoburžoaskog radikalizma, te upravo u ovom periodu bere »ne samo materijalne već i političke plodove kapitalističkoga razvitka«.

Obeležavajući savremene stranačke odnose, koji su se »stalozili pod ustavom od 1888., naročito posle njegove konačne pobede 1903«, Tucović konstatuje, pored vladajuće radikalne stranke i opozicione frakcije samostalnih radikala, i prisustvo naprednjačke i liberalne stranke, koje su uspele da nadžive lični režim, iako su mu služile. One su sada bile prinuđene da svoje držanje podese prema formama parlamentarnog režima u uopšte novim političkim i društvenim odnosima.

Tucović sve vreme naglašava izraziti i ključivi buržoaski klasni karakter svih građanskih političkih stranaka. Takav njihov karakter ne vezuje za 1903. godinu i promene izvršene »majskim prevratom«, mada govori o Srbiji pre i posle 1903. g. Naprotiv, on traži i izlaže kontinuitet buržoaskoga odnosa, onoga što je bilo pre i što se kao takvo ispoljavalo i posle 1903. godine, naglašavajući samo nove društvene i političke uslove i pojavu radničke klase i njenog političkog predstavnika. On insistira na istom klasnom interesu kod svih buržoaskih frakcija i načelnoj saglasnosti koja u osnovi vlada između vladajuće i opozicione buržoazije. Srodnost sastava kod svih naših buržoaskih partija — uočava Tucović — učinila je da između njih nestane načelnih razlika. »Nezadovoljstvo i međusobne borbe buržoaskih partija nisu izraz načelnih razlika i pogleda već uzajamne svađe oko podele pljačke, oko posebnoga prisvajanja plodova jedne i iste opšte politike«. ⁶³⁾ »... sve te frak-

⁶⁰⁾ Isto, str. 270—271.

⁶¹⁾ Isto, str. 273.

⁶²⁾ D. Tucović, *Sabrana dela*, knj. 3, str. 13.

⁶³⁾ D. Tucović, *Izabrani spisi*, knj. II, str. 202.

cije su delovi jedne i iste klase ili klasa koje u brobi saproletarijatom imaju jedan zajednički interes«. ⁶⁴⁾

*

Razvitak kapitalizma neminovno vodi stvaranju i uvećanju proletarijata. »Buržoazija ne može učiniti nijedan korak napred — piše Tucović — bilo u učvršćenju svoje klasne vladavine bilo u razvijanju svoje ekonomske podloge, modernoga kapitalističkog načina proizvodnje, a da time ne proširi uslove za život modernoga proletarijata kao klase«. ⁶⁵⁾ Isključiva klasna vladavina buržoazije zaoštrava klasne suprotnosti i pomaže buđenje klasne svesti proletarijata, što ga upućuje na klasnu borbu sa buržoazijom kao klasnim neprijateljem. Osim toga, proces ubrzanog privrednog razvitka pratila je neograničena eksploatacija radnika, te proletarijat dolazi u položaj sve veće nesigurnosti opstanka, nezaposlenosti, bolesti i bede, bezdušne iscrpljenosti u teškim uslovima života i rada. Takva situacija pogoduje kvantitativnom jačanju radničke klase i okupljanju oko varoškog proletarijata svih siromašnih i osiromašenih radnih ljudi sela i grada.

Težak ekonomski položaj radničke klase, minimalne nadnice i predugo radno vreme, bedni uslovi života i rada, povedena ekonomska borba za bolje uslove života i rada i njeni rezultati, brutalni obračun buržoazije već kod prvih akcija klasno svesnog proletarijata, gaženje političkih prava i sloboda ukazivale su na neminovnost konstituisanja klasnog radničkog pokreta i kao posebnog političkog pokreta. Istorijski momenat dodeljuje socijalnoj demokratiji kao predstavniku i organizaciji opšte revolucionarne težnje proletarijata, da svojom naučnom teorijom, društvenim programom i krajnjim ciljem izvrši istorijsku misiju zaštitnika interesa radničke klase i društvenog napretka i razvitka, koji radnička klasa nosi u narodu u kome deluje. Ekonomski preobražaj, agresivnost buržoazije, kapitalistički karakter njene politike i uticaj kapitala stvaraju sve povoljnije društvene uslove za rad i utiru put za dalje jačanje socijalne demokratije, koja postaje, na čelu radničkog pokreta, stožer oko koga se kreću politički život i javne borbe u Srbiji.

⁶⁴⁾ Isto, str. 203.

⁶⁵⁾ Isto, knj. I, str. 9.

LES VUES DE DIMITRIJE TUCOVIĆ SUR LES CONDITIONS
SOCIALES ET POLITIQUES EN SERBIE À L'ÉPOQUE DE
LA NAISSANCE DE LA DÉMOCRATIE SOCIALE

R é s u m é

En tant que marxiste conséquent, Dimitrije Tucović a essayé en partant des conditions sociales réelles d'enchâsser les possibilités et les perspectives du développement de la Serbie dans les tendances objectives de l'évolution sociale. Pour ces essais, aux fins de l'action partique et des généralisations théoriques pour les besoins de l'orientation marxiste révolutionnaire du mouvement révolutionnaire en Serbie, il a effectué nécessairement des études approfondies et des analyses des circonstances sociales et politiques en Serbie à la fin du dix-neuvième et au commencement du vingtième siècle.

A son analyse générale de l'état de choses en Serbie au tournant des siècles Tucović a soumis toutes les conséquences de la pénétration du capitalisme: la décadence de la production artisanale dans les conditions de la concurrence capitaliste, la formation de la nouvelle structure du village, le développement du travail des machines, le groupement des capitaux, l'apparition des grandes entreprises, les déficits et les dettes de l'Etat, la politique fiscale de la transmission des charges sur les masses populaires, les concessions publiques et les privilèges aux capitalistes, les droits de douane protectionnistes et les monopoles, etc.

Les changements sociaux et économiques généraux qui avaient eu lieu en Serbie lors de la pénétration du capitalisme ont exercé une grande influence sur la formation des nouveaux rapports politiques, les tâches entreprises et les programmes. Leur connaissance et surtout l'analyse des nouveaux rapports économiques ont permis à Tucović de formuler synthétiquement la lutte de classes en Serbie et de marquer surtout dans celle-ci l'apparition historique du nouveau sujet — la classe ouvrière.

Le gouvernement de classe de la bourgeoisie aggrave les contradictions de classe et contribue au réveil de la conscience de classe du prolétariat, ce qui inévitablement conduit à la lutte de classe avec la bourgeoisie en tant qu'ennemi de classe, qui a pour but l'abolition de chaque gouvernement de classe et la création des nouveaux rapports sociaux socialistes.

Dans l'analyse des rapports politiques et des conditions de la naissance de la démocratie sociale en Serbie Tucović accentue constamment le caractère expressément bourgeois de tous les partis bourgeois. Le mécontentement et les luttes réciproques des partis bourgeois ne sont pas l'expression des différences de principes et d'opinions, mais des luttes mutuelles ayant pour objet le portage du pillage, l'appropriation particulière des fruits d'une politique et de la même politique générale de la bourgeoisie.

Le développement des rapports capitalistes qui est caractéristique pour la fin du dix-neuvième et le début du vingtième siècle avait pour conséquence à part la constitution de la bourgeoisie de même la constitution et le renforcement de la classe ouvrière, en tant que classe sociale spéciale, sur le travail et l'exploitation de laquelle repose la production capitaliste et le développement. La lourde situation économique de la classe ouvrière, les salaires minimes et le temps de travail trop long, les conditions misérables de vie et de travail, la lutte économique pour de meilleures conditions de vie et de travail et ses premiers résultats, le règlement des comptes brutal de la bourgeoisie dès les premières actions du prolétariat imbu de la conscience de classe, l'écrasement des droits et des libertés politiques,

signalaient la nécessité impérieuse de la constitution du mouvement ouvrier de classe et en tant que mouvement politique particulier. Au début du vingtième siècle les conditions sociales et politiques ont mûri pour la mise en mouvement en toute autonomie de la classe ouvrière. Vers le milieu de l'année 1903 la classe ouvrière de Serbie obtient son représentant politique, le parti socio-démocratique serbe.

Le moment historique attribue à la démocratie sociale, en tant que représentant et organisation de la tendance libératrice révolutionnaire générale du prolétariat la tâche d'effectuer par sa théorie scientifique, son programme social et son but définitif la mission historique de protecteur des intérêts de la classe ouvrière et du progrès et du développement social, que la classe ouvrière porte dans le peuple dans lequel elle poursuit son activité.